

ТАХТАКӨПИР РАЙОНЫ ТОПОНИМЛЕРИНИҢ ПАЙДА БОЛЫҢ СЕБЕПТЕРИ ҲАҚҚЫНДА

А.С.Серикбаева – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекетлик университети

Таянч сўзлар: ономастика, топоним, ойконим, ороним, гидроним, антропоним, этноним.

Ключевые слова: ономастика, топоним, ойконим, ороним, гидроним, антропоним, этноним.

Key words: onomastics, toponym, oikonym, oronym, hydronym, anthroponym, ethnonym.

Жер-суў атамалары – әсирлер бойы халық пенен бирге жасап киятырған тил бирликтери. Олар жәмийеттиң раўажланыўы, өзгериўи сыяқлы кубылысларды басынан өткерип, ҳәр дәўирдиң гүўалары ретинде өмир сүрип, халықтың ийгилигине хызмет етип киятырған тарийхый естеликлер болып табылады.

Топонимлердиң шығыў, пайда болыў тарийхы ең алды менен халық тилиниң байлығына, ҳәр бир тарийхый дәўирдеги жәмийетлик өмирдиң дүзилисине, оның социаллық-экономикалық жағдайына, ел-журттың кәсип-тиришилигине, мәмлекеттиң раўажланып өсиўи менен орынларды сан жағынан артып, көбейиўине тиккелей байланыслы болады.

Жеримиздеги мыңлаған атамалардың шығыў, пайда болыў хәм раўажланыўы талай әсир, талай дәўирлердиң гүўасы, бизиң заманға жетип келген бай ғәзийне [4:5].

Жер-суў атамалары дүньясы ҳәр тәреплеме қызықлы. Инсан баласы әсирлер бойы қәлиплескен топонимлердиң ортасында жасап киятыр. Топонимлер ўақыт өткен сайын умыт болыўы, өзгериўи мүмкин. Деген менен, гейпара топонимлер бир неше әсирди курайды хәм олар белгили бир аймақты мәкан еткен ҳәр түрли халықлардың тиллеринде, ҳәр түрли факторлар тәсири менен қәлиплеседи.

Қарақалпақстан территориясы топонимикалық бай объектлерге ийе. Тахтакөпир районы топонимтери де усы көринисте көринеди. Биз бул мақалада Тахтакөпир районындағы айырым топонимлердиң пайда болыў себеpleri ҳаққында сөз етпекшимиз.

Атиабартөбе – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйыны аймағындағы төбешик. Бул төбешикте шабандозлар әзелден ат жарыс, ылақ ойынларын өткерип турғанлықтан *Атиабартөбе* деп аталып кеткен.

Бөриштаў – таўдың аты. Усы таўдың үстинен көрўан жолы өтип, бөриден аман алып қалған баланың аты менен аталған деген әпсаналар бар.

Дәўтөбе – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйынында жайласқан төбешик. *Үлкен* сөзиниң синоними иретинде *дәў* сөзи қолланылған.

Жалаңашқум – Қорғанбай көпирдиң шығысынан районға 8 км аралықта жайласқан төбешик, қумлық. *Жалаңаш* деп аталыўының себеби, ол жерге хеш қандай шөп өспеген.

Кенгестөбе – төбешиктиң атамасы. Бул төбе шуўлап, сес шығарып туратуғын болған.

Қараўылтөбе – Жаңадәрья аўылында жайласқан жан-жағынан толық көринетуғын бийик жер. Қазақтың Қылыш деген бийи Хийўа жаўынгерлерин көриў ушын сол төбешиктиң басына қараўыл қойған, соның ушын *Қараўылтөбе* аталып кеткен. Екинши бир дереклерге қарағанда, төбе бийик болған соң, қараўылдай төбеден қарап туратуғын төбешикке байланыслы *Қараўылтөбе* деп атаған.

Қоспанқум – Мүлик аўылының кире берисинде жайласқан төбешик. Бул төбешик қазақтың Қоспан деген батырына байланыслы қойылған. Басында қойымшылығы да бар.

Лаўзанқум – төбешик аты. Бир дереклерде ханның әмелдарларының бириниң исми Лаўзан болған. Ал, екинши бир дереклерде Лаўзан деген немис офицериниң исмине байланыслы қойылған. Ол урыс ўақтында қашып, сол жерде жасырынып жатқан.

Маралтөбе – Мүлик аўылында жайласқан төбешик. Усы төбенің басында Марал деген кемпир күн бойы

отыратуғын болған, сол себеpleri *Маралтөбе* деп аталып кеткен.

Ақбаслықөл – Тахтакөпир районы «Атакөл» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көлдиң этирапында оғада көп ақбас өсимлиги өскен хәм соның ушын *Ақбаслықөл* деп аталып кеткен.

Атакөл – көл аты. Дереклерге қарағанда, бул аймақта Әннет ата деген саўатлы, жасы үлкен адам болған хәм бул адам көлдиң жағасында жасаған. Сонлықтан бул көл *Атаның көли*, *Атакөл* деп аталған.

Бозжап – «Қараой» елатлы пунктиниң шығыс хәм Ақкөл елатлы пунктиниң арқа тәрепинен ағатуғын канал. Жасы үлкен адамлардың айтыўынша, егислик майданларын кеңейтиў ушын жаңадан боз жерлер өзлестирилген хәм суў апарыў максетинде суўғарыў тармағы қазылған, сол себеpleri *Бозжап* деп айтылған. Бул топонимниң тағы бир мәниси «таза жап» яғный *боз* деген сөз «жаңа, таза» деген мәниде де қолланылады.

Босай – «Тахтакөпир» аўыл пуқаралар жыйыны аймағындағы канал. Дереклерге қарағанда, Босай деген шопан мал бағып киятырып, каналдан аты менен өтемен дегенде аты да, өзи де батып кеткен. Соннан сол канал аты *Босай* деп айтылған.

Ботакөл – «Қаратерен» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көлдиң этирапында жайылып жүрген түйениң боталарына байланыслы усылай аталған.

Бадырақжап – узынлығы 15 км болған суўғарыў тармағы, жап, үлкен канал. Ол Жаңадәрья елатын суў менен тәмийинлейди. Сағасы Қуўанышжармадан бөлинип, Қарағаш хәм Маржанкөл елатлы пунктлериниң арқа бөлиминен ағып өтеди. Жергиликли пуқаралардың айтыўына қарағанда, жап бадырақдай жайнап турған, сонлықтан, жергиликли халық *Бадырақжап* деп айтып кеткен. Екинши бир дереклерде, хәммемизге белгили тарийхта XX әсирдиң басында жалланба жұмысшыларды *батрақлар* деп атаған, бул суўғарыў тармағының да қазылыўында батрақлар қатнасқан болыўы мүмкин. Және бир дереклерде *Бадырақ* деген жарлы адамға сол жапты байлар қараўыллатып қойып қаздырған. Сол себеpleri солай аталған.

Бийдайкөл – «Қараой» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Мағлыўматларға қарағанда, бурын бул көлдиң орнында бийдай егилетуғын ой орын болған, кейин ала бул орынды суў басып кеткен, соң *Бийдайкөл* аталып кеткен.

Бозжап – «Тахтакөпир» аўыл пуқаралар жыйынындағы Коровник аўылы үстинен өтип турған дәрья. Бул үлкен дәрья Тахтакөпир аўыл пуқаралар жыйынының шетки егислик жерлерин, Мүлк, Кендирли, Қоңыраткөл, Ақкөл аўылларын суў менен тәмийинлейди. Бозжап бурын тың жер болған, ол жерден дәрья қазылып аўылларға суў жеткизип берий ушын дәрьяны пайда еткен.

Ешкюлген – Қараойда жайласқан көл. Информаторлардың айтыўы бойынша, бул көлдиң атамасы ешкюлдердиң қырылып кетиўине байланыслы қойылған.

Ибрайымөзек – жап аты. Нураный Есбосын Сапаровтың айтыўына қарағанда, урыўы бессарыдан болған Нарымбет ахунның баласы Худайберген деген адам болған. Ол районлық кеңес атқарыў комитети баслығы болып ислеп жүрген ўақтында хәзирги «Қараой» аймағында Бесмешит деген жерди суўландырыў ушын Қуўанышжармадан саға алып, усы

жапты қаздырған. Бирақ, жаптың атамасын иниси Ибраһымның исмине қойған.

Кендирикөл – Кендирили аўылында жайласқан жап. Бул жап Кендирили аўылы атамасына байланысly қойылған. Кендирик – дәнли, собықлы, қабығынан жип, арқан есилетуғын, дәннен май, гүнжара алынатугын өсимлик.

Қарасақалжап – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйыны аймағының арқа-батысы Қарасақал аўылына ағатуғын суўғарыў тармағы, жап. Бул жапты Қарасақал аўылы турғынлары қазған.

Қаратерең – ени 5-6 км, узынлығы 26 км созылған көл. Бөршиниң басынан қарағанда түби қап-қара, терең болып көрингенликтен, *Қаратерең* аталған.

Қойшыкөл – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көлдің *Қойшыкөл* деп аталыуының себеби, көлдің этирапындағы жергиликли халықтың қойшылыққа қәнигелескенлиги болып есепланады.

Қудияркөл – «Тахтакөпир» аўыл пуқаралар жыйыны аймағындағы көл. Бул көлдің жағасында Қудияр деген адам жасаған. Ол көлдің бойында дийқаншылық хәм шаруашылық пенен шуғылланып бағ жаратқан.

Нағашыбайжап – Кендирили аўылында жайласқан жап. Бул жап сол аўылдың турғыны Нағашыбайдың исми менен аталған.

Теппекөл – «Дәўқара» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көл бирде тасып, бирде қайтып турған, соның ушын да *Теппекөл* аталып кеткен.

Тынықкөл – «Қараой» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. *Тынықкөл* деп аталыуының себеби, суўы жүдә тынық болған.

Узынкөл – «Қараой» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көл узынына созылғанлығы ушын *Узынкөл* аталған.

Абат аўылы – «Қоңыраткөл» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аўыл. Бул аўыл Абат деген адамның атына байланысly қойылған.

Атакөл аўылы – аўыл аты. Рәуиятларға қарағанда, бул аймақта Әннет ата деген саўатлы, жасы үлкен адам болған, ол көлдің жағасында жасаған, соң бул көл *Атаның көли*, *Атакөл* деп аталатуғын болған. «Атакөл» аўыл пуқаралар жыйынындағы көл хәм қойымшылық бар.

Белтаў – аўыл аты. Белтаў аталыуы себеби таўдың төбеси түйениң белине уқсаған. Бул жерди *Бөршилтаў* деп те атайды.

Бессары аўыл – «Қараой» хәм «Атакөл» аўыл пуқаралар жыйынылары аўыллары. Бул аўылларда, тийкарынан, қарақалпақтың бессары урыуы адамлары жасайды.

Бәлкеаўыл – аўыл аты. Бул аўыл Бәлки деген қыздың атына қойылған [2:51].

Дәўқара – «Қаратерең» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аўыл. Тахтакөпир районы аймағы бурын «Дәўқара жерлери» деп аталған үлкен елатлық болған. Халық аўзындағы аңыз сөзлерде Дәўқара Шымбайдың баласы дегенди айтады. Бул туўралы мынадай аңыз сақланып келген. «Шымбай асып-тасқан бай болып, малларын сыйдыра алмай үлкен баласы Дәўқараны отаўға жайлаўға шығарған. Дәўқараның да байлығы артып, ел-журтқа даңқы шыққан бай болған» деседи.

Дийқанаўыл – «Қаратерең» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аўыл. Бул аўылдың адамлары дийқаншылық пенен шуғылланғаны ушын, усылай аталған.

Жаңадәрья – аўыл атамасы. Ерте ўақытта Сырдарьядан қуўыс-қуўыс жерди қуўалап суў бери қарай аққан. Сол суў аққан сай *Жаңадәрья* деп аталып кеткен. Жағасында отырған аўылға *Жаңадәрья* деп ат қойылған [2:45].

Жетим аўыл – аўыл атамасы. Бул аўылға өз ата-анасынан бөлек шыққан жас хожалықлар келип қоныс басқан. Сол ушын «жетим баладай екен» деген мәниде *Жетим аўыл* аталып кеткен.

Кене аўылы – «Атакөл» аўыл пуқаралар жыйынында жайласқан аўыл. Бул аўылда қарақалпақлардың кепе шеріуши урыуының адамлары жасайды.

Қаңлы аўылы – аўыл аты. Бул атама менен аталған аўыллар Тахтакөпир районының көп жерлерінде ушырасады. *Қаңлы* – қарақалпақ урыуларының бири.

Қараағаш – аўыл аты. Бул аўылға кире беристе қара ағаш болған. Негизи бул ағашты аўылға электр тоғын әкеліу ушын орнатқан. Сол себепли усылай аталып кеткен.

Қараой – аўыл. Х.Айымбетов өзиниң «Тахтакөпир үлкен дәрбент үстінде» атлы мийнетінде: «Қараойды алыстан түнерип қап-қара думан сыяқлы болып көринетуғын терекзарлықлары менен тоғайлары усы Қараой атамасының келип шығыуына себепши болды», - деп көрсетеди.

Қарасақал аўылы – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйынында жайласқан аўыл. Бул аўылда қазақтың қарасақал урыуына тийисли болған халық көпшиликти қурайды хәм олар әзелден усы аймаққа қоныс басқан.

Қоңыраткөл – аўыл аты. Бул жерде бурын да *Қоңыраткөл* деген көл болған. Сол көлдің атына байланысly қойылған.

Қум аўыл – «Маржанкөл» аўыл пуқаралар жыйынында жайласқан аўыл. Бул аўыл қумның етегинде жайласқанлығы себепли солай аталған.

Қыпшақ аўылы – Қараойда жайласқан аўыл. Бул аўылда, тийкарынан, қарақалпақтың қыпшақ урыуына тийисли халық жасайды.

Қырғыз аўылы – Бөршилтаў аймағында жайласқан аўыл. Бул аўылда неше қырғызлар ең дәслеп отырықшы болған, сол себепли солай аталған.

Мүйтен аўылы – Қараой менен Қаратереңде жайласқан аўыллар. Бул аўыллар қарақалпақтың мүйтен урыуына байланысly қойылған.

Мүлик – аўыл атамасы. Қазақтың батыры Қоспан «бул жер мениң мүлким, мениң жерим» деп жаўлардан қорғаған. Сол себепли аталған. Мүлик аўылының кире берисинде сол Қоспан батырдың аты менен аталған төбешик, қумлық хәм қойымшылық бар.

Пишен аўыл – аўыл аты. Информаторлардың айтыуынша, бурын бул жерлерде қалың пишенлик болған. Ол жерлерде бурын халық жасамаған. Көл болған. Көлдің жағалауы үлкен қамыслық болып, бул жерден өлетуғын жол болмағанлықтан, адамлар қамыстың басын қайырып өлетуғын болған. Қамыстың басын қайырып байлап қойып қоныс аўдарған. Көл жағалауында хәзирги ўақытта да қамыслық, қоға өсип тур хәм узын көл бар. Бул көл усы *Пишен аўыл* атамасының тийкары деседи. Хәзирги күнде аўыл усы көлдің еки жағалауына қонысланған.

Хожамет аўылы – «Атакөл» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аўыл. Тахтакөпир тарийхында көпшиликке белгили Хожамет деген болыс болған. Бул аўылдың атамасы усы Хожаметтиң исми менен байланысly пайда болған.

Шанхай аўылы – аўыл аты. Үлкен адамлардың айтыуына қарағанда, бурын бул жерге кореецлер келип салы, айғабағар еккен. Солардың ишинде Шанхай деген кореец болған. Шанхайдан келген кореецлер деген болжаў менен де аталып кеткен болыуы мүмкин.

Шөмекей аўылы – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйынында орналасқан аўыл. Бул аўылда, тийкарынан, қазақтың шөмекей урыуының адамлары жасайды.

Биз Тахтакөпир районындағы географиялық объектлерди изертлегенимизде, көпшилик атамалардың адам хәм урыу атлары менен аталғанының гўәсы болдык. Сол урыу атларына қарай ол жерде қайсы

миллет ўекиллери жасағанын да билсе болады. Олардың көпшилик бөлеги қарақалпақ урыў-қәуимлик дүзилisine киретуғын урыўлар менен ямаса усы аймақта жасаған халықлар менен байланыслы.

Солай етип, ҳәр бир дәўир топонимлердің пайда болыўында өзиниң изин қалдырады. Топонимлер сол

дәўирдің жәмийетлик қатнаслары, адамлардың дүньяқарасы сыяқлы факторлардың нәтийжесинде пайда болады. Бизге жетип келген жер-суў атамалары сол жәмийеттиң өзгешелигине қарай қойылған. Қайсы жерге барсаң да, топонимлердің өзінде қаншама мәни, шешилмеген сыр жатады.

Әдебиятлар

1. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? –Нөкис: 1965.
2. Әбдиев А., Реймов А. Тахтакөпир тәрийпи. –Ташкент: 2019.
3. Жанузақ Т. Қазақ ономастикасы. –Павлодар: 2008.
4. Жанузақ Т. Тарихи жер - су аттарының түптерк iн i. –Алматы: 2010.

Маълум бир топоним ёки гидронимнинг, ёки оронимнинг номланишининг муҳим бир сири, тарихи бор. Мақолада топонимик маълумотларга бой Тахтакөпир тумани баъзи топонимларининг пайдо бўлиш, номланиш сабаблари ҳақида сўз юритилган.

У каждого топонима, гидронима или оронима в названии есть своя тайна и история. В статье рассказывается причины наименования и возникновения некоторых топонимов в Тахтакупирском районе.

Each toponym, hydronym, oronym has a secret and history of naming. The article discusses the origin of naming some toponyms of Takhtakopir region, which full of rich toponymic information.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ИНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ФЕЙИЛ СӨЗЛЕРДІҢ КОНВЕРСИЯ, КОМПОЗИЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН БЕРИЛИҰ ЖОЛЛАРЫ

Д.Утепбергенова – ассистент оқытушы

Г.Джумамуратова – ассистент оқытушы

Әжисияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: конверсия, композиция, от, феъл, аффикс, суффикс, шакл ясалиши, семантик структура, синтетик ва аналитик усул.

Ключевые слова: конверсия, композиция, существительное, глагол, аффикс, суффикс, словообразование, образование формы, семантическая структура, синтетические и аналитические методы.

Key words: conversion, composition, noun, verb, affix, suffix, word formation, form formation, semantic structure, synthetic and analytical methods.

Хәзирги англис тилинде бир сөздің өзи бир пайыттың өзінде ҳәр түрли сөз шақапларына тийисли болыўы мүмкин. Бул ҳәдийсе, әсиресе, атлық хәм феийл сөзлерде анық көринеди. Себеби, редукция нәтийжесинде англис тилиндеги атлық хәм феийл сөзлердің ақырындағы парық қылыўшы белгилер анықлаў қыйынласады. Хәзирги күнде сөзлер морфологиялық көрсеткишлерге бай емес. Сол себепли бир сөз шақабының формасы, дәслепки формасы ямаса сөз парадигмасының дәслепки формасында келгенде екінши сөз шақабынан парық қылмаўы мүмкин. Мысалы: water-суў, суў қуйыў, telephone –телефон, телефон қылыў, measure-өлшем: өлшеў.

Инглис тилинде конверсия усылы менен сөз пайда етиў XIII әсирде басланған. Конверсия усылының пайда болыўы бул инфинитив суффикслердің жоқ болып кетиўи, атлық сөзлерди қосымталарының жоқ болыўы нәтийжесинен келип шыққан. Сол себепли сөзлер өзиниң лингвистлердің айтыўынша «конверсия усылы» менен сөзлерди пайда етиў әйемги англис тили дәўиринде болған деген пикирди билдирген [1:44-47].

Әйемги англис тилиндеги конверсия, хәзирги англис тилинде омонимлердің көп болыўы болып табылады. Және ол «Егер әйемги англис тилиндеги конверсия хәзирги англис тилиндеги конверсиядан сөз жасаўшы суффикслериниң болмағанлығы менен де парыкланыўы кереклигин» айтып өтеди. А.И.Смирницкий омонимлерде конверсия усылы менен сөз жасалыў характерин (белгисин) көре алмаған. Ол сөз жасалыўда бир принцип бар екенин, ол да болса сөзлер өзлериниң парадигмасы менен ажыралып турады. Мысалы: Хәзирги англис тилинде love-love, pencil-pencil, әйемги англис тилинде lufun lufian, hearpe-hearpian. Бул еки жағдайда да сөзлер өзлериниң парадигмасы менен ажыралады.

Профессор В.Н.Ярцева омонимлердің арасындағы парадигма түбир сөзлердің бир қыйлы айтылыў, сөзлердің формасының сәйкес келиўи –бул хәзирги англис тилиндеги сөз шақапларының морфологиялық – синтаксислик усул менен жасалыўына түртки болады.

Бул лингвистикалық әдебиятта «конверсия» усылы деп аталады деди [2:22-26].

Атлық, келбетлик, феийл сөзлердің бир қыйлы айтылыў теңлиги конверсия усылы менен сөз жасаўдың әхмийетли элементи болып есапланады.

Ал, М.Бизе болса конверсия терминин әйемги англис тилинде қолланбаўды айтып өткен. Ол конверсия терминин әйемги англис тилинде болыўын XVIII әсирдің басында, омонимлердің пайда болыўы менен байланыслы деген концепцияны алға сүрген. (М. Бизе).

Бул концепцияға Д.Ли де қосылған, себеби феийл сөзлердің аффикслерсиз атлық сөзлерден жасалыўы конверсияның тәсиринен болған деген пикирди билдирген. Ол әйемги англис тилинде бир қатар атлық, келбетлик сөзлерден хәлсиз феийл сөзлер болған, оларға lufian-lufu сөзинен, blostmian blastm –сөзинен жасалған. Олардағы iap суффиксин сөз жасаўшы элемент деп қараўға болады, бирақ ол инфинитивтиң суффикси болғаны себепли, ол феийл сөзлердің парадигмасын қурайды, сонлықтан ол сөз жасаўшы суффикс емес ал форма жасаўшы суффикс болып табылады деп айтқан. Әйемги англис тилинде конверсия усылы менен сөз пайда етиў еле болмаған. Әйемги англис тилинде iap суффикси еки түрли функцияны атқарып келген. 1) сөз жасаўшы 2) форма жасаўшы.

Солай етип, англис тилиндеги конверсия (Conversion) басқа сөз жасаў делинеди.

Инглис тилинде бир семантикалық түбир сөзден конверсия усылы менен қанша сөз жасаўға болады деген сораў әйемги, хәзирги англис лингвистлерин қызықтырып келген. Бирақ бул сораўдың жуўабын шешіўде, елеге шекем бир пикирге келген жоқ.

Сөзлердің қайсы сөз шақапларына тийисли екенин айырып алыў ушын, сол сөздің семантикалық тарихына көз таслаў керек. Сөзлердің пайда болыўында «конверсияның қайталаныўы» реконверсия омоним сөзлерди есапқа алыў керек.

Хәзир омоним сөзлердің семантикалық структура-сын, яғный конверсия усылы менен қанша сөз шақап-ларын жасаўға болатуғынлығын анализлеп өтемиз.